

data about towns, burghs and villages of the region, and their inhabitants. The author comes to the conclusion that at the end of the XVIII century the main population strata characteristic for the previous period could still be observed in the towns and burghs of the newly-formed gubernia. However, the social policies of the Russian Empire, aimed at defining which groups had to pay capitation tax and which did not, gradually eroded social differentiation. The legal status of the townspeople declined when taxes were incurred on them. XVIII century laid foundations for the emergence of various social groups amongst the townspeople of Volhynia.

Key words: Volhynian Gubernia, town settlements, land census, social estate, social groups.

Статтю подано до редколегії
22.04.2017 р.

УДК 94(477):(031)

Степан Борчук

Висвітлення та оцінки Емського указу 1876 р. в українській енциклопедистиці

Проаналізовано особливості висвітлення в українських енциклопедичних проектах ХХ ст. передумов видання, змісту та історичного значення Емського указу 1876 р. Розглянуто три завершені енциклопедичні проекти, що у своїй основі мали зовсім різні методологічні й історіографічні підходи: «Енциклопедію українознавства», «Українську радянську енциклопедію» та «Енциклопедію історії України». Компаративний аналіз відповідних статей дав підставу встановити, що найбільш повно Емський акт висвітлено в сучасній «Енциклопедії історії України». Водночас у пропонованому дослідженні зазначено, що низку аспектів цієї проблематики потрібно доопрацювати й урахувати під час творення наступних енциклопедичних видань.

Ключові слова: Емський указ, антиукраїнська політика, українська енциклопедистика, «Енциклопедія українознавства», «Українська радянська енциклопедія», «Енциклопедія історії України».

Постановка наукової проблеми та її значення. Українське питання в Російській імперії та заборона українського друкованого слова в імперському інформаційному просторі – одна з ключових історичних проблем ХІХ ст. Широкий громадськості відомі факти про сутність і значення таких імперських заборонних актів, як Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., однак часто поза увагою сучасних дослідників цієї проблематики залишаються характер й особливості відображення генезису, сутності та значення Указу 1876 р. у вітчизняній енциклопедистиці. Адже саме остання має віддзеркалювати рівень підсумкових історичних знань про подію чи процес на певному етапі розвитку вітчизняної науки.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Сучасна історіографія з вивчення антиукраїнських заборон у Російській імперії достатньо широка, представлена різними працями. Так, політика російського самодержавства в «українському питанні» стала предметом як українських, так і російських учених. Зокрема, аспекти, пов'язані з висвітленням сутності Емського указу, в історіографії частково розкрито в дослідженнях з історії царської цензури (О. Кирієнко [3], О. Овсієнко [6], Н. Щербак [13]), видавничої справи (С. Петров [7], М. Тимошик [9]), місця «українського питання» в імперському політичному просторі (О. Міллер [4], І. Міхутіна [5]). Серед найновіших фундаментальних робіт варто виділити виданий у 2013 р. Інститутом історії України НАН України збірник документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)», у якому крізь призму архівних джерел висвітлено передумови, обставини та наслідки появи й функціонування Валуєвського розпорядження 1863 р., Емського указу 1876 р., інших нормативних документів, що обмежували присутність українського слова в інформаційному просторі Російської імперії [11].

Мета дослідження – аналіз особливостей висвітлення в українських енциклопедичних проектах одного з найбільш жорстких антиукраїнських заборонних актів російського самодержавства – Емського

указу. Особливу увагу також приділено висвітленню цього нормативно-правового акта в 10-томній «Енциклопедії історії України», яка нині є візитною карткою держави та містить історичну інформацію про все найбільш значуще на її території в різних сферах людської діяльності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Перші науково-популярні студії щодо змісту та осмислення значення Емського указу для розвитку українського національного руху почали виходити наприкінці XIX – на початку XX ст. Тривалий час цьому заважала утаємниченість від дослідників оригінального змісту нормативно-правового акта, який надійшов до цензурних і поліційно-жандармських органів, губернських урядників. В історіографії дорадянського періоду однією з найґрунтовніших праць з «українського питання» стало енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (Санкт-Петербург, 1914–1916), підготовлене редакцією журналу «Украинская жизнь» та українськими й прогресивними російськими дослідниками Ф. Вовком (Волкова), М. Грушевським, М. Ковалевським, Ф. Коршем, А. Кримським, М. Туган-Барановським, О. Шахматовим [10]. Щоправда, назва чи енциклопедичне гасло «Емський указ» у ньому окремо не прозвучало.

Чи не вперше деталізований зміст і значення для українського національного руху заборонного акта 1876 р. висвітлено в другому томі «Енциклопедії українознавства». У невеликій статті указано на місце й час підписання цього нормативно-правового акта імператором Олександром II (чим, власне, і пояснено походження неофіційної назви), у скороченій формі перераховано заборонні положення Указу: «Е. у. забороняв: а) довіз книжок і брошур, друкованих за кордоном, на територію Рос. Імперії; б) друк і видання в Росії оригінальних творів і перекладів укр. мовою, крім іст. пам'яток і белетристики; в останньому випадку дозволено було користуватися тільки рос. правописом, і ці друки підлягали попередній цензурі Гол. Управління в справах друку; в) театральні вистави й читання укр. мовою та друк укр. текстів до муз. творів». Це, звичайно, далеко не повний перелік тих аспектів українознавчої діяльності, що, власне, стали предметом занепокоєння імперського режиму. В енциклопедичній статті «Енциклопедії українознавства» практично повністю обійдено увагою передумови генезису Указу, його зв'язок із попередніми заборонними актами. Водночас зазначено, що головна роль у його творенні належала помічнику куратора Київського шкільного округу М. Юзефовичу. Достатньо чітко визначено наслідки заборонного акта для українського руху, показано велику роль М. Драгоманова в ознайомленні європейських інтелектуалів зі змістом та згубними наслідками Емського указу 1876 р. [2]. Загалом, оцінюючи зміст статі «Емський указ» в «Енциклопедії українознавства», відзначимо її відносну наповненість фактажем, але водночас і деякі неточності, схематизм, упущення окремих важливих деталей.

В «Українській радянській енциклопедії» (Т. 4, Київ, 1979) за редакцією М. П. Бажана Емському указу відведено зовсім невелику за обсягом статтю (не більше 1000 символів). У ній документ 1876 р. названо розпорядженням царського уряду, яке спрямоване на «утиски української культури» та стало доповненням Валуєвського циркуляра 1863 р., його зміст описано лише в загальних рисах. Серед наслідків відзначено припинення діяльності громад і закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві. Стаття «Української радянської енциклопедії» була завершена класичною для радянської історіографії фразою: «Емський акт, як і всі інші реакційні заходи царського уряду, остаточно ліквідований з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції [12, с. 29]».

У 1997 р. колектив Інституту історії України, згідно з рішенням Президії Національної академії наук України від 20 червня 1997 р., розпочав роботу над проектом «Енциклопедія історії України». Статтю «Емський акт» уключено до третього тому «Енциклопедії історії України». Її автором виступив відомий дослідник історії України XIX – початку XX ст. Віталій Григорович Сарбей. На жаль, цей том вийшов у 2006 р., уже після того, як учений відійшов у вічність. В. Сарбей намагався в чітко визначених параметрах енциклопедичної підсумувати й висвітлити наявні історіографічні знання про сутність і вплив цього заборонного акта на розвиток української культури та національного руху. Учений подав інформацію щодо точної дати й місця підписання нормативно-правового документа імператором, зазначив що Емський акт 1876 р. був продовженням Валуєвського циркуляра 1863 р. та до його розробки напряму причетний помічник куратора Київського навчального округу М. Юзефович. В. Сарбей обходить увагою передумови розробки заборонного акта, але наводить деякі біографічні факти про М. Юзефовича в справі Кирило-Мефодіївського братства. Самі

заборонні норми Емського указу вчений теж описує досить схематично, низку важливих статей, що стосувалися вилучення українських книжок із бібліотек, адміністративної висилки осіб, запідозрених в українофільській діяльності, В. Сарбей обійшов увагою. Новація енциклопедичної статті вченого, порівняно з попередниками, полягала в досить деталізованому висвітленні процесу боротьби передової громадськості за скасування заборонного акта на початку ХХ ст. Автор зазначив, що в ході революції 1905–1907 рр. та видання Миколою II маніфесту про запровадження в Російській імперії політичних свобод Емський указ утратив чинність, хоча формально так і не був скасований [1, с. 37].

Потрібно відзначити, що з моменту підготовки В. Г. Сарбеем статті до «Енциклопедії історії України» вітчизняними вченими проведено достатньо багато досліджень у сфері антиукраїнської політики в Російській імперії, а тому на сьогодні розкрите гасло «Емський акт 1876 р.» в «Енциклопедії історії України» не повною мірою відображає сучасний рівень наукових знань. Щоправда, варто вказати на те, що цю ситуацію виправлено в низці інших, близьких до розглянутої нами проблематики статтях. Так, значні фактологічні й ґносеологічні доповнення антиукраїнської проблематики в Російській імперії містяться в наступних томах «Енциклопедії історії України» під гаслами «Русифікації» (І. Дзюба), «Цензура в Україні» (О. Кирієнко).

Значно доповнюють інформацію з наукових видань електронні енциклопедичні ресурси. З об'єктивних причин їхні автори та адміністратори можуть оперативно вносити доповнення, поправки, долучати зв'язки з інших інформаційних ресурсів тощо. В українській версії Вікіпедії стаття «Емський указ» також досить схематична, але електронний ресурс дає змогу переглянути оригінальний зміст згаданого заборонного інформаційного акта, містить посилання на інші інформаційні ресурси.

Проаналізувавши статті щодо Емського акта 1876 р. з основних українських енциклопедичних видань, зазначимо, що переважно сутність і зміст цього нормативно-правового документа розкрито, достатньо чітко визначено його наслідки. У найновішому енциклопедичному проекті («Енциклопедія історії України») цю проблематику висвітлено найповніше, але водночас у майбутньому потрібно все ж зробити деякі доповнення.

На наше переконання, більшу увагу слід зосередити на передумовах та обставинах генезису Емського акта. Як слушно, зазначає О. П. Ресент, не варто вважати головним винуватцем у виробленні нових цензурних переслідувань українського друкованого слова М. Юзефовича. Насправді ж за українським рухом здійснювався пильний нагляд із боку III Відділення, у ході якого встановлено зв'язки між «українофілами» й революційними народниками. І донос Юзефовича був як те зерно, кинуте в підготовлений ґрунт [8, с. 157].

Під час створення нових енциклопедичних статей потрібно більше уваги зосередити на сприйнятті та обговоренні Емського акта в Західній Європі. Адже саме західноєвропейська преса першою відгукнулася на новий дискримінаційний акт цензурної політики російського уряду в «українському питанні». Так, в австрійській газеті «Neue freie Presse» («Нова вільна преса») в статті «Russische Nivellirungs-Politik» («Російська асимілятивна політика» або «Російська політика вирівнювання») зазначалося: «Така політика винищення у своїй країні є знущенням над освітою і культурою». Кореспонденти чеської газети «Narodni Listi» зауважували, що «такої огульної заборони цілої української літератури не може прийняти жоден друг слов'янства й Росії». Саме завдяки західноєвропейській пресі (стаття «La liberté en Russie» («Свобода в Росії») у французькому журналі «Revue des deux mondes») як прогресивна європейська, так і російська й українська громадськість лише через два, а то й три роки змогла ознайомитися з Емським указом 1876 р., зміст якого не передбачав оприлюднення [8, с. 158–159].

В енциклопедичних статтях потребує висвітлення й аспект практичного втілення норм Емського акта 1876 р. Як свідчать останні дослідження, для розкриття ситуації, що склалася після 1876 р. в українському книгодрукуванні та розвитку національного руху, уже не достатньо енциклопедичного твердження про повне припинення українського книговидання, закриття громад і Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Утілення норм заборонного документа в діяльність цензурних органів Російської імперії породило немало правових колізій і курйозів у їхній роботі. Водночас недбале виконання приписів Указу 1876 р. цензорами на місцях, що створювало, хоч і вкрай обмежені, можливості для друку та поширення україномовних видань. У 1881 р., розуміючи, що норми Емського указу тільки посилюють антиурядові настрої освіченої частини національно свідомої української інтелігенції, київський і харківський генерал-губернатори О. Чертков, О. Дондуков-Корсаков (кожен самостійно) ініціюють перегляд його цензурних приписів [8, с. 159].

До творення нових енциклопедичних статей мають долучитися й мовознавці, яким потрібно пояснити чому для імперських урядовців був таким ненависним правопис «кулішівка» та як із ним пропонувалося боротися відповідно до норм Емського акта.

Своєрідна реанімація Емського указу зроблена в роки Першої світової війни, коли в 1916 р. наказом Головнокомандувача Південно-Західного фронту на підконтрольних йому територіях у черговий раз заборонено друк книжок і періодичних видань за українським правописом. У цьому наказі присутнє пряме посилання на Указ 18 травня 1876 р. [3, с. 169]

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Емський акт (або Емський указ) мав значний вплив на розвиток української культури та історії, тому він, безперечно, і потрапив на сторінки найавторитетніших вітчизняних енциклопедій. Автори відповідних статей загалом правильно висвітлили його зміст та значення, але поряд із цим наявний на сьогодні рівень наукових знань дає змогу розширити зміст енциклопедичних статей, унести нові доповнення, здійснити певні фактологічні поправки.

Джерела та література

1. Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 3 : Е–Й. – Київ : Наук. думка, 2005. – 672 с.
2. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ–П). – Париж ; Нью-Йорк, 1957. – Т. 2. – С. 405–800 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/encycl/euii047.htm>
3. Кирієнко О. Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914–1917) / О. Ю. Кирієнко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип. XVII. – С. 165–170.
4. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / Алексей Ильич Миллер. – Санкт-Петербург : Алетей, 2000. – 260 с.
5. Михутина И. В. Украинский вопрос в России в конце XIX – начале XX ст. / Ирина Васильевна Михутина. – Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2003. – 288 с.
6. Овсієнко О. Ф. Каральні органи царизму / О. Ф. Овсієнко // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX–XX ст.) : кол. наук. моногр. : в 3-х ч. / О. Ф. Овсієнко. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1999. – Ч. III. – С. 3–68.
7. Петров С. С. Книжкова справа в Києві / С. С. Петров. – Київ : ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – С. 52.
8. Реєнт О. П. 140 років Емському указу: у сприйнятті сучасників та оцінках істориків // Краєзнавство : наук. журн. – № 1/2. – Київ : Нац. спілка краєзнавців України, 2015. – С. 157–164.
9. Тимошик М. С. До історії цензурних утисків українського друкованого слова в період проголошення конституційних свобод (1905–1917 роки) / М. С. Тимошик // Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо : республіканський міжвідомчий наук. зб. – Вип. 25. – Київ : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 1999. – С. 55–63.
10. «Украинский вопрос» (составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь»). – [изд. 2-е]. – Москва : «Задруга», 1915. – 281 с.
11. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. док. і матеріалів / упоряд. Геннадій Боряк // Археографічне опрацювання документів / В. П. Баран, Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко [та ін.] ; НАН України. Інститут історії України ; Укрдержархів, ЦДІАК України. – Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. – LXII. – 810 с.
12. Українська радянська енциклопедія : [в 12 т.] / голов. ред. М. П. Бажан ; редкол. : О. К. Антонов та ін. – 2-ге вид. – Т. 4 : Електрод – Кантаридин. – Київ : Голов. ред. УРЕ, 1979. – 558, [2] с.
13. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / Н. О. Щербак. – Київ : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

Борчук Степан. *Отображение и оценки Эмского указа 1876 г. в украинской энциклопедистике.* Проанализированы особенности освещения в украинских энциклопедических проектах XX в. причин издания, содержания и исторического значения Эмского указа 1876 г. Рассмотрены три завершённые энциклопедические проекта, имеющие в своей основе совершенно различные методологические и историографические подходы – «Энциклопедию украиноведения», «Украинскую советскую энциклопедию» и «Энциклопедию истории Украины». Компаративный анализ соответствующих статей позволил установить, что наиболее полно проблематика Эмского акта освещается в современной «Энциклопедии истории Украины». Наряду с этим в предлагаемом исследовании отмечается, что ряд аспектов этой проблематики следует доработать и учесть при создании последующих энциклопедических изданий.

Ключевые слова: Эмский указ, антиукраинская политика, украинская энциклопедистика, «Энциклопедия украиноведения», «Украинская советская энциклопедия», «Энциклопедия истории Украины».

Borchuk Stepan. Displaying and Evaluations of the Ems Decree of 1876 in the in Ukrainian Encyclopedias. Reasons for publication, content and historical significance of the Ems edict 1876, which described in Ukrainian encyclopedias, were analyzed. Author considered three encyclopedias completed projects with inherently very different methodological and historiographical approaches – «Encyclopedia of Ukrainian», «Ukrainian Soviet Encyclopedia» and «Encyclopedia of History of Ukraine». Comparative analysis of relevant articles revealed that more fully Ems act has described in the «Encyclopedia of History of Ukraine». But some aspects of this issue should be revisited and taken into account when creating the next encyclopedias.

Key words: Ems decree, anti-Ukrainian policy, Ukrainian encyclopedias, «Encyclopedia of Ukrainian», «Ukrainian Soviet Encyclopedia», «Encyclopedia of History of Ukraine».

Статтю подано до редколегії
22.04.2017 р.

УДК 82.161.2'04.09-05

Ігор Коляда

Іван Нечуй-Левицький та Пантелеймон Куліш: до історії творчих взаємин

У статті здійснено спробу з нових методологічних підходів, у контексті біографістики та просопографії висвітлити історію творчих взаємин Івана Нечуя-Левицького й Пантелеймона Куліша; розкрити роль останнього в процесі становлення Івана Семеновича як митця, виділивши основні аспекти їхньої співпраці. Окреслено коло наукових і літературних інтересів обох митців, а також проаналізовано розбіжність у поглядах на історичні теми, мовне питання. Важливе місце посідає аналіз епістолярної спадщини письменників при уточненні фактів їхніх біографій.

Ключові слова: українське національне відродження, просопографія, націотворення, українська національно свідомість інтелігенції, духовні цінності, національний ідеал.

Постановка наукової проблеми та її значення. У період зростання суспільного інтересу до історичного минулого нашого народу, його культурної спадщини відкриваються нові можливості соціально-моральних й естетичних пошуків ідеалів та духовних цінностей, які б сприяли формуванню національної свідомості молодого покоління українців. В умовах суспільних трансформацій, що переживає нинішнє українське суспільство, з утратою значень ідеалів радянського минулого та необхідності витворення нових суспільних цінностей виникає необхідність із нових методологічних позицій і підходів оцінити роль та значення національно-культурної діяльності української національно свідомої інтелігенції другої половини XIX – поч. XX ст. У цьому контексті *актуальним* є дослідження й висвітлення творчих взаємин двох провідних діячів українського національного відродження другої половини XIX – поч. XX ст. Івана Семеновича Нечуя-Левицького та Пантелеймона Олександровича Куліша.

Мета нашого дослідження полягає в спробі з нових методологічних підходів, у контексті біографістики й просопографії дослідити історію творчих взаємин І. Нечуя-Левицького та П. Куліша, розкрити роль останнього в процесі становлення Івана Семеновича як митця, виділивши основні аспекти їхньої співпраці.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблеми творчих взаємин І. Нечуя-Левицького та П. Куліша висвітлено в дослідженнях М. Возняка [2], Є. Нахліка [5], М. Тарнавського [8], С. Хавруся [10].

Наукова новизна нашого дослідження полягає в спробі висвітлення історії творчих взаємин І. Нечуя-Левицького та П. Куліша як представників кола української національно свідомої інтелігенції періоду національно-культурного відродження в контексті просопографічного аналізу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Сучасні дослідники підкреслюють значний вплив на становлення поглядів І. Нечуя-Левицького одного з провідників національного руху – Пантелеймона Олександровича Куліша. Сучасний нечужовознавець О. Федорук зазначає: «Україноцентричний, збудований на підвалинах народознавства й етнографізму,